

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ, ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ
ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΤΟ
ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.730](https://doi.org/10.12681/mnimon.730)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ Γ. (1999). ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ, ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 21, 85–108. <https://doi.org/10.12681/mnimon.730>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ, ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

1

Η σύσταση ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος προϋποθέτει τους αποδέκτες της ιδιωτικής ή δημόσιας φιλανθρωπίας, ανθρώπους άπορους ή ορφανά, γέροντες ή ανάπηρους, άρρωστους, άστεγους και άεργους. Στην Αθήνα υπάρχει από το 1856 το ορφανοτροφείο Χατζηκλώνστα. Στη Σύρο, από το 1872, δημοτικό πτωχοκομείο. Ο Πειραιάς στις αρχές της δεκαετίας του '70 έχει εκπαιδευτικούς συλλόγους για την εργατική τάξη. Όταν όμως ιδρύεται στα 1874 το ορφανοτροφείο της Ελένη Ζάνη, η σκόπευση των ιδρυτών του είναι διαφορετική: όχι μόνο παροχή στέγης και τροφής στα μικρά ορφανά ή υποχρεωτική εκμάθηση μιας τέχνης, αλλά και γνωριμία με τον κόσμο της βιομηχανικής εργασίας. Την ίδια εποχή η μέριμνα μιας σειράς «ασύλων» στρέφεται προς την ίδια κατεύθυνση. Περιθάλπονται μόνο όσοι επαितούν επειδή είναι ανίκανοι να εργαστούν. Σύμφωνα με τη νέα κοινωνική συνείδηση που διαμορφώνεται, ο επαίτης, ο μικρός ορφανός, ο άεργος δεν χρειάζονται την απλή συνδρομή της κοινωνίας. Ο ζητιάνος, ο αλήτης που προσποιείται τον σακάτη, ο χαρτοπαίκτης, ο εργάτης που συχνάζει στα οινοπωλεία είναι εχθροί της κοινωνίας, φορείς μιας κοινωνικής ασθένειας. Η χριστιανική αλληλεγγύη κυριαρχεί ακόμη ως το ομολογημένο κίνητρο της φιλανθρωπίας. Ωστόσο δεν είναι το μόνο. Το ζητούμενο είναι πλέον η ηθικοποίηση, η κοινωνικοποίηση μέσω της εργασίας. Στο σημείο αυτό συναντάται η φιλανθρωπία με τις αντιλήψεις και την πρακτική που χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική εργασία.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό μια σειρά δραστηριότητες που εμφανίζονται στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα βρίσκουν τη λογική εξήγηση και αλληλουχία τους. Η ιδιωτική και δημοτική φιλανθρωπία, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, καταπραύνουν τα βιομηχανικά προβλήματα και σταθεροποιούν τον κοινωνικό ιστό συνενώνοντας τους πολίτες για την επίτευξη ενός «κοινού» σκοπού, της απρόσκοπτης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων υπό τις οποίες

καθίσταται βιώσιμο το εργοστασιακό σύστημα παραγωγής. Στο πρώτο μέρος του άρθρου εξετάζεται η ίδρυση και λειτουργία του ορφανοτροφείου της Ελένης Ζάνη καθώς και η εμφάνιση ειδικευμένων τεχνικών σχολών στον Πειραιά. Οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες της δημοτικής αρχής, μέσα από καταλόγους παροχής βοηθημάτων σε άπορες οικογένειες, επιτρέπουν να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης αλλά και για τα αίτια που ωθούν περιοδικά ένα τμήμα του εργατικού της δυναμικού στην ανέχεια. Στη συνέχεια εξετάζω μια άγνωστη αλλά ωστόσο σημαντική πτυχή της βιομηχανικής ζωής, τα εργατικά ατυχήματα που συμβαίνουν στους ανήλικους εργάτες των εργοστασίων του Πειραιά. Τέλος παραθέτω ορισμένα επεισόδια κοινωνικών εντάσεων που εκδηλώνονται παρά την ύπαρξη των δικλίδων ασφαλείας (φιλανθρωπία, ιδεολογικοί και καταναγκαστικοί μηχανισμοί) που σφυρηλατήθηκαν στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα.

2

Η κυοφορία του ορφανοτροφείου της Ελένης Ζάνη¹ στο αστικό περιβάλλον ενός ραγδαία αναπτυσσόμενου εμποροβιομηχανικού κέντρου όπως ήταν ο Πειραιάς, παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον διότι α) έχει σχέση με τις νέες ιδεολογικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται γύρω από την εργασία, την επαιτεία και την εκπαίδευση των νέων, β) η λειτουργία του συμπίπτει χρονικά με ανάλογες προσπάθειες σε άλλες πόλεις του βασιλείου (Σύρο, Αθήνα) επιβεβαιώνοντας τη διάχυση των αντιλήψεων αυτών στον αστικό χώρο, και τέλος γ) διότι συνδέεται με σχολές και ιδρύματα κ.ά. που θα δραστηριοποιηθούν τις επόμενες δεκαετίες στον Πειραιά.

Το πρόβλημα των άπορων, ορφανών ή εγκαταλειμμένων παιδιών ήταν ιδιαίτερα οξύ στον Πειραιά στις αρχές της δεκαετίας του 1870². Η αστυνομία, στα πλαίσια της ίδρυσης του ορφανοτροφείου, είχε υπολογίσει τον αριθμό τους σε 80. Τον Απρίλιο του 1874 επιτροπή από τους Ι. Δημόκα, Β. Κατσυφό, Ζητουνιάτη, Αν. Διαμαντίδη, Μ. Βολανάκη, Κορωναίο και Στρούμπο αναθέτει στους τρεις εργοστασιάρχες (Δημόκα, Βολανάκη και Διαμαντίδη) να διερευνήσουν πόσα από τα παιδιά αυτά μπορούν να απασχοληθούν στα εργοστάσια της πόλης

1. Η Ελένη Ζάνη αφιέρωσε την ακίνητη περιουσία της στην κατασκευή οικήματος για τη στέγαση ορφανών και άπορων παιδιών. Η σχετική είδηση μας πληροφορεί ότι πείστηκε για την ανέγερση ορφανοτροφείου στον Πειραιά από τους φίλους της Χατζή-Κυριακό, Ζητουνιάτη, Ραυτόπουλο, οι οποίοι μαζί με τον Αθ. Ζωγράφο ήταν και οι εκτελεστές της διαθήκης. «Η διαθήκη της Ελ. Ζάννης», εφημ. *Ποσειδών*, 26-3-1879.

2. Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90.

με ημερομίσθιο 60 λεπτών για 2 έτη. Ανάλογη έρευνα για τα τεχνουργεία ανατέθηκε στα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής. Η σκέψη των ιδρυτών ήταν να εργάζονται τα παιδιά την ημέρα, να διδάσκονται το απόγευμα και το βράδυ να βρίσκουν τροφή και στέγη στο ίδρυμα³.

Το ορφανοτροφείο αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα όσον αφορά στην «αποκέντρωση» των παιδών, δηλαδή την «...απέλασιν και επάνοδόν» τους στα εργοστάσια. Η εφορία μεταχειρίσθηκε «πατρικώς και νουθεσίαν και απειλήν και τιμωρίαν» ώστε να υποχρεώσει τους παίδες «να πορεύονται από πρωίας εις τας εργασίας των και να επανέρχονται την εσπέραν αυτοθελήτως...»⁴. Οι καθημερινές δραπετεύσεις αντιμετώπιζονταν αποφασιστικά. Οι συλληφθέντες «...επειθαναγκάζοντο... εις εργασίαν, αλλά πάλιν εδραπέτευαν, και πάλιν συλλαμβανόμενοι περιωρίζοντο εις τον ακαταίωρον, εις την πάρολον, εις τον στρατώναν». Παρ' όλα αυτά οι έγγλειστοι «...διετρύπων τους τοίχους και την γην ως κουνέλια και εδραπέτευον...». Ο «εναγώνιος» αυτός «πόλεμος» συνεχίστηκε μέχρις ότου πείσθησαν ότι (δεν δύνανται να διαβιώσωσιν εν Πειραιεί άνευ εργασίας)⁵.

Η συντήρηση του ιδρύματος, μόνιμο πρόβλημα σ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του, αποτελεί συχνά αφορμή εκκλήσεων της διεύθυνσης προς τις φιλάνθρωπες διαθέσεις των Πειραιωτών. Την κατάσταση δυσκολεύει η διαθήκη της Ελ. Ζάνη που απαγορεύει στο ίδρυμα να επιληφθεί της κληρονομιάς πριν από το κτίσιμο του οριστικού καταστήματος⁶. Τον Νοέμβριο του 1879 το Δ.Σ. αναγγέλλει ότι λόγω χρηματικών δυσχερειών περιορίζει τον αριθμό των παιδιών⁷. Η οικονομική δυσπραγία επιτείνεται στη διάρκεια της δεκαετίας του 1880, παρά την αύξηση της συνδρομής του δήμου από πέντε σε δέκα χιλιάδες δραχμές στα 1883. Τα κτήματα του ιδρύματος, η μίσθωση των οποίων έδινε υπολογίσιμους πόρους, δεν βρίσκουν μετά την κρίση του 1884-85 ενοικιαστές. Παράλληλα η διεύθυνση συνεχίζει τις εκκλήσεις προς τις αρχές και τους Πει-

3. *Ποσειδών*, φ. 110, 10-4-1874.

4. Για το σκοπό αυτό μάλιστα προσλαμβάνονται ειδικοί «οδηγοί ή υπηρέτες» που εξασφάλιζαν την ομαλή προσαγωγή τους στους χώρους εργασίας. «Ορφανοτροφείον Ελ. Ζάνη. Λόγος του συμβούλου του ορφανοτροφείου Αρχιμανδρίτου Η. Βλαχοπούλου», *Ποσειδών*, 7-6-1875.

5. Στο ίδιο.

6. Για το σκοπό αυτό το Δ.Σ. αποφασίζει τον Ιανουάριο του 1876 τη συνομολόγηση ομολογιακού δανείου 50.000 δραχμών προς 8%. Ωστόσο το ποσό επαρκεί μόνο για την ανέγερση των τοίχων του κτηρίου και την κατασκευή της στέγης. Στα 1882 συνομολογείται δεύτερο δάνειο 30.000 δραχμών με το οποίο εξοφλείται το υπολειπόμενο ποσό του πρώτου δανείου. *Ποσειδών*, φ. 354, 22-1-1876, και «Το Ζάνειον Ορφανοτροφείον», εφημ. *Πρόνοια*, φ. 1369, 5-1-1889.

7. Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά (Ι.Α.Δ.Π.), 1879, Δ: «Ορφανοτροφείον Ελ. Ν. Ζάνη». Επίσης Ι.Α.Δ.Π., 1878, Α, φ. 51, 9/4, έγγραφα αρ. 22 και 23, με τα οποία ζητείται από το δήμο αύξηση της συνδρομής του.

ραιώτες καθώς η άνοδος των τιμών κατέστησε ακριβότερη τη συντήρηση των ορφανών⁸.

Τα εργαστήρια που λειτουργούν στους χώρους του ορφανοτροφείου⁹ δεν κατάφεραν να προωθήσουν την οικονομική του αυτοτέλεια. Τα προβλήματα μάλιστα που συναντά η διοίκηση με τους εκμισθωτές τους δείχνουν ότι ως προς το οικονομικό σκέλος της υπόθεσης το πείραμα δεν ήταν επιτυχές¹⁰. Το ατμοκίνητο ξυλουργείο του Ν. Βράιλα αποτελεί, ίσως, τη μόνη κερδοφόρα επιχείρηση, όπως φανερώνει η γκάμα των προϊόντων αλλά και οι παραγγελίες που κατά καιρούς εκτελεί. Ωστόσο στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε να κάνουμε με εκμίσθωση ενός εργαστηρίου, αλλά μάλλον με μια αυτόνομη βιομηχανική επιχείρηση εγκατεστημένη στον περίβολο του ορφανοτροφείου¹¹.

Οι συνθήκες διαβίωσης δεν παρείχαν, τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, δυνατότητες στοιχειώδους μόρφωσης. Το πρόχειρο οίκημα άλλωστε που φιλοξενούσε το ορφανοτροφείο ήταν ακατάλληλο για τη διεξαγωγή μαθημάτων τον χειμώνα. Η κατάσταση βελτιώνεται μετά την ανάληψη της διεύθυνσης από τον Γ. Θ. Γραφειάδη, ανιψιό του διευθυντή του ορφανοτροφείου Χατζή-Κώστα Δ. Γραφειάδη¹². Τα τεχνικά μαθήματα διδάσκονταν στη συντηρούμενη από τον Δήμο νυχτερινή σχολή του Απ. Κάλφιου¹³.

Μετά τη σύσταση του Ζάνειου ορφανοτροφείου εντείνονται οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας στοιχειώδους εκπαιδευτικής υποδομής για την εργατική τάξη της πόλης. Το ίδρυμα πλαισιώνεται από μια σειρά σχολών που ως κύριο μέλημα έχουν τη μόρφωση ικανών τεχνιτών για την ελληνική βιομηχανία. Η συνδρομή των δημοτικών αρχών και των βιομηχάνων του Πειραιά προς αυτή την κατεύθυνση είναι και πάλι καθοριστική.

Τον Οκτώβριο του 1884 ο μηχανικός του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς και πτυχιούχος της Σχολής των Τεχνών Απόστολος Ν. Κάλφιος αναγγέλλει,

8. Εφημ. *Σφαίρα*, φ. 1792, 3-3-1887 και *Πρόνοια*, φ. 1232, 3-5-1888.

9. Στα 1877 ιδρύεται το μηχανουργείο του ιδρύματος υπό τη διεύθυνση του Χ. Παπαϊωάννου, ενώ στα 1888 εισάγεται νέα επιχείρηση, η κλειθροποιία. «Μηχανουργείον ο Ιππόδαμος», *Σφαίρα*, φ. 889, 19-8-1883. Επίσης στο ίδιο, φ. 2075, 16-4-1888 και *Πρόνοια*, φ. 2646, 27-4-1895.

10. Στα πλαίσια αυτά είναι χαρακτηριστική η διαμάχη του ορφανοτροφείου με τους Αλέξανδρο Βραχνό και Γ. Κ. Σταυριανόπουλο οι οποίοι είχαν ενοικιάσει τον Αύγουστο του 1891 το σιδηρουργείο για 8 έτη με μηνιαίο μίσθωμα 150 δρ. *Σφαίρα*, φ. 3997, 5-8-1895 και φ. 3998, 7-8-1895.

11. *Σφαίρα*, φ. 4334, 12-9-1896 και φ. 4430, 3-1-1897.

12. Στο ίδιο, φ. 1450, 30-5-1889. Ο Γ. Γραφειάδης πεθαίνει τον Ιούνιο του 1896, οπότε και αναλαμβάνει τη διεύθυνση του ορφανοτροφείου ο Ν. Στάης, διευθυντής διδασκαλείου. *Πρόνοια*, φ. 2907, 29-6-1896.

13. *Πρόνοια*, φ. 1449, 29-5-1889.

σε συνεργασία με τον μηχανικό Ορέστη Κωνσταντά, τη σύσταση Νυκτερινής Σχολής Τεχνιτών¹⁴. Τον επόμενο χρόνο ο Βασιλειάδης δηλώνει ότι θα προτιμήσει για το μηχανουργείο του τους τεχνίτες που φοιτούν στη σχολή αυτή. Το ίδιο κάνουν και τα δύο άλλα μηχανουργεία της πόλης, του Τζων Μακ Δούαλ και του Αχιλλέα Κούπα. Από την άλλη μεριά, οι μαθητές της σχολής επισκέπτονταν τακτικά τα εργοστάσια της πόλης «...χάριν της πρακτικής μορφώσεως αυτών»¹⁵. Τα μαθήματα της Νυκτερινής Σχολής, υπό την καθοδήγηση του Γ. Σ. Τζινιέρη, παρακολουθούσαν στα 1888, σε σύνολο 160 μαθητών, 25 εργάτες του εργοστασίου Ρετσίνα, 22 του υφαντουργείου Βολανάκη, 10 του Βασιλειάδη, ενώ 22 άλλοι μαθητές εργάζονταν σ' άλλα εργοστάσια του Πειραιά (πίν. 1). Στα 1886 μεταξύ των μαθητών υπάρχουν και 25 τρόφιμοι του ορφανοτροφείου Ελ. Ζάνη¹⁶.

Η παρακολούθηση των μαθημάτων στις σχολές του Πειραιά δεν ήταν αυτονόητη για τους τεχνίτες και εργάτες που είχαν ήδη περάσει ένα εξαντλητικό ωράριο σε κάποιο εργοστάσιο ή εργαστήριο της πόλης. Στα 1883, ένα χρόνο πριν την ίδρυση της νυκτερινής σχολής του Απ. Κάλφιου, λειτουργούσε ήδη η νυκτερινή σχολή απόρων του συλλόγου «Περικλής». Τον Μάιο του 1883 φοιτούσαν 170 μαθητές. Οι Μιχ. Σ. Ρετσινόπουλος και Γ. Μαρκέτης, πρόεδρος και διευθυντής του ιδρύματος, απευθύνουν τον Οκτώβριο του 1883 έκκληση προς τους εργοστασιάρχες να «διευθύνουν» στο νέο φιλανθρωπικό κατάστημα «...πάντας τους υπ' υμάς εργαζομένους». Τον επόμενο χρόνο εγγράφονται 99 μαθητές, από τους οποίους μόνο οι 60-65 παρακολουθούσαν τακτικά τα μαθήματά της¹⁷.

Στα 1884 ιδρύεται η σχολή απόρων παιδών του εργοστασιάρχη Ν. Μελετόπουλου, στα 1889 το ορφανοτροφείο θηλέων, δωρεά του Χατζη-Κυριακού, στα 1891 το πτωχοκομείο, δωρεά του πρωθυερέα Β. Αθανασίου και στα 1895 οι σχολές του «Πειραιϊκού Συνδέσμου»¹⁸. Ο Δήμος Πειραιά ενισχύει ενεργά αυτές τις προσπάθειες. Στα 1887 το 1/3 του προϋπολογισμού του διατίθεται για την εκπαίδευση και για αγαθοεργίες¹⁹.

Από την άλλη μεριά οι εργαζόμενοι του Πειραιά έχουν αντιληφθεί ότι οι πρώτοι που υφίστανται τις συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης είναι οι ανειδίκευτοι, οι μαθητευόμενοι, οι απασχολούμενοι σε βοηθητικές εργασίες. Αυτό π.χ. συμβαίνει τον Δεκέμβριο του 1884 όταν από τους 270 εργάτες του μηχανουργ-

14. *Σφαίρα*, φ. 1192, 27-10-1884 και φ. 1258, 2-2-1885.

15. *Σφαίρα*, φ. 1258, 2-2-1885 και *Πρόνοια*, φ. 1379, 24-1-1889.

16. *Στο ίδιο*, φ. 1429, 20-11-1885 και φ. 1503, 13-1-1886.

17. *Στο ίδιο*, φ. 925, 11-10-1883 και 23-5-1883.

18. *Σφαίρα*, φ. 1220, 7-12-1884· *Πρόνοια*, φ. 1234, 7-5-1888, φ. 1237, 12-5-1887, φ. 187, 16-3-1891 και φ. 4376, 12-7-1901.

19. *Πρόνοια*, φ. 1346, 21-11-1888.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατάλογος μαθητών
 Νυκτερινής Σχολής Απόρων (Απ. Κάλφιου) το 1888

Αριθμός μαθητών	Επάγγελμα	Εργοστάσιο
25	βιομηχανικοί εργάτες	Ρετσίνα
22		Βολανάκη
10		Βασιλειάδη
9		Λυγινού
8 ¹		
2		«Σιών»
2		Καράμπελα
1		Πατσιάδου
60	λούστροι	
2	παντοπώλες	
3	μανάβηδες	
3	καθεκλοποιοί	
1	ιχθυοπώλης	
1	υπάλληλος	
1	υπηρέτης στον οίκο Σκλαβούνου	
2	φανοποιοί	
1	εφημεριδοπώλης	
1	μαρμαράς	
1	μαραγκός	
1	εφαπλωματοποιός	
1	γύφτος	
1	άεργος	
1 ²		
1	χωρίς ένδειξη	
Σύνολο 160		

1. Δεν είναι ευκρινές το όνομα του εργοστασιάρχη.

2. Δεν είναι ευκρινές το επάγγελμα του μαθητή.

Πηγή: Ι.Α.Δ.Π. 1888 Α, 9/14, φ. 22, «Νυκτερινή Σχολή Τεχνιτών».

γείου Τζων Μακ Δούαλ απολύονται 41, η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων είναι ανειδίκευτοι²⁰. Η φοίτηση, λοιπόν, στις σχολές της πόλης ελπίζεται ότι θα αναβαθμίσει τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία προφυλάσσοντάς τους από τις διακυμάνσεις της οικονομικής συγκυρίας. Συνεπώς, η ύπαρξή τους δεν προδίδει μόνο το ενδιαφέρον των δημιουργών τους για την εκπαίδευση της εργατικής τάξης, αλλά και τα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της Ελλάδας. Γι' αυτό τα φιλανθρωπικά ιδρύματα του Πειραιά λειτουργούν σ' ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας ώστε να καλύψουν τις πιο επείγουσες ανάγκες. Τον Νοέμβριο του 1887 («...πλήθος αστέγων και εντελώς πενήτων μη εχόντων πού την κεφαλήν κλίνει») βρίσκονταν στον Πειραιά, («...κοιμώμενοι... υπό τας στοάς και εις τα πεζοδρόμια ουχί δε σπανίως κατά δεκάδας εντός κενών κιβωτίων εμπορευμάτων»). Ο νέος δήμαρχος Θ. Ρετσίνας αναλαμβάνει την πρωτοβουλία σύστασης Ασύλου Αστέγων που θα συντηρείται από τις συνεισφορές των ναών της πόλης. Τις κρύες νύχτες το άσυλο ήταν («...πλήρες ενδεών ων οι πλείστοι και ασθενείς»). Κάθε πρωί δημοτική άμαξα μετέφερε τους ασθενείς του Ασύλου στο Ζάννειο Νοσοκομείο, ενώ μετά την αποθεραπεία η Φιλόπτωχος Αδελφότητα των Κυριών αναλάμβανε την ένδυση και την εξασφάλιση ενός πρόχειρου καταλύματος²¹.

3

Τα φιλανθρωπικά καταστήματα και οι τεχνικές σχολές αποτελούν μία μόνο όψη των νέων αναγκών που δημιουργεί η εκβιομηχάνιση στον Πειραιά. Η προσαρμογή των ανηλίκων στη βιομηχανία και η εξειδίκευση που απαιτεί ένας διευρυνόμενος καταμερισμός εργασίας αποτελούν αναγκαίους αλλά όχι επαρκείς όρους για την ομαλή λειτουργία των εργοστασίων της πόλης. Κρίσιμο σημείο για την επιτυχή έκβαση του πειράματος της εκβιομηχάνισης έχει θεωρηθεί η ύπαρξη μιας «ελαστικής» αγοράς εργασίας. Η δημιουργία ωστόσο «εφεδρικών»

20. Το ίδιο συμβαίνει και στο μηχανουργείο του Βασιλειάδη, όπου όμως οι απολύσεις αφορούν όλο το προσωπικό του καταστήματος. *Σφαίρα*, φ. 1235, 29-12-1884 και *Καιροί*, φ. 88, 31-12-1884.

21. Είναι χαρακτηριστικό ότι σ' αυτήν συμμετέχουν οι σύζυγοι των ίδιων προσώπων —βιομήχανοι, πολιτικοί, διευθυντές φιλανθρωπικών ιδρυμάτων— που εμπλέκονται και στις υπόλοιπες φιλανθρωπικές δραστηριότητες της πόλης. Έτσι στα μέλη της διακρίνουμε τις συζύγους του βιομηχάνου και δήμαρχου Θ. Ρετσίνα, του βουλευτή και μεγαλέμπορου Τρύφωνα Μουτζόπουλου, του ιατρού και καθηγητή Πανεπιστημίου Αφεντούλη, του καθηγητή του Πανεπιστημίου Π. Ιωάννου και, τέλος, του γιατρού και διευθυντή του Ναυτικού Νοσοκομείου της πόλης Όθωνα Σωμιέρου. *Πρόνοια*, φ. 1134, 14-11-1887, φ. 1196, 27-2-1888, φ. 1587, 30-1-1890 και φ. 2395, 24-1-1894.

στρατών εργασίας, που η περιοδική πλημμυρίδα και άμπωτη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τους στέλνει τότε στα εργοστάσια και τότε στα φτωχοκομεία της Δ. Ευρώπης, θεωρήθηκε ότι δεν προσιδιάζει στην ελληνική βιομηχανία του 19ου αιώνα. Ωστόσο, προσεκτικότερες αναλύσεις των πραγματικών συνθηκών οι οποίες χαρακτηρίζουν τη ζωή των εργατικών τάξεων των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας ενδέχεται να κλονίσουν αυτές τις βεβαιότητες.

Στα 1887, τέταρτος χρόνος μιας δεινής οικονομικής κρίσης, χρονιά επίσης ίδρυσης του ασύλου αστέγων, συντάσσονται με πρωτοβουλία της νέας δημοτικής αρχής Πειραιά κατάλογοι απόρων οικογενειών για τη χορήγηση βοήθηματος²². Οι κατάλογοι αυτοί αφορούν τις συνοικίες/ενορίες του Αγ. Σπυρίδωνα, Αγ. Κωνσταντίνου, εργοστασίων, Αγ. Νικολάου, Αγ. Τριάδος και Αγ. Βασιλείου. Σ' αυτούς αναγράφονται τα ονόματα 990 περίπου οικογενειάρχων μαζί με το επάγγελμα, τον τόπο καταγωγής, την ηλικία και τα μέλη της οικογένειάς τους (πίν. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατάλογος απόρων οικογενειών Πειραιά (1887)

Συνοικία/Ενορία	Αριθμός οικογενειών	Σύνολο μελών των οικογενειών	Ποσοστό απόρων %
Αγ. Κωνσταντίνου ¹	259	(1.075) ¹	26,5
Αγ. Νικολάου ²	228	770	23
Εργοστασίων	175	683	17,7
Αγ. Τριάδος	134	535	13,5
Αγ. Βασιλείου	111	330	11,1
Αγ. Σπυρίδωνα	83	371	8,5
Σύνολο	990	3.764	100

1. Από τις 259 οικογένειες του Αγ. Κωνσταντίνου διαθέτουμε στοιχεία για τον αριθμό των μελών των 104. Με βάση αυτόν τον αριθμό (437 άτομα) υπολογίσαμε τα μέλη των υπόλοιπων 155 οικογενειών.

2. Στον κατάλογο του Αγ. Νικολάου είναι αριθμημένες 191 οικογένειες. Οι υπόλοιπες 83 αναφέρονται εκτός του κυρίου καταλόγου, χωρίς καμιά άλλη ένδειξη, εκτός από το όνομα του οικογενειάρχη και τα μέλη της οικογένειας. Κατά παρόμοιο τρόπο στον κατάλογο της συνοικίας του Αγ. Σπυρίδωνα 19 οικογένειες έχουν γραφτεί στο περιθώριο του κυρίως κειμένου χωρίς καμιά άλλη ένδειξη.

Πηγή: Ι.Α.Δ.Π. 1891, φ. 51β, 9/3.

22. Οι κατάλογοι αυτοί έχουν καταχωρηθεί στον φάκ. 51 (1891) του Ιστορικού Αρχείου του Δήμου Πειραιά. Ωστόσο οι ημερομηνίες σύνταξης των καταλόγων του Αγ. Σπυρίδωνα (10-11-1887) και της Αγίας Τριάδας (28-12-1887) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και οι υπόλοιποι συντάχθηκαν στα τέλη του 1887.

Οι κατάλογοι μας πληροφορούν για τον τόπο καταγωγής 517 οικογενειάρχων²³, ενώ παρέχουν ενδείξεις για την απασχόληση 337 από τους 990 αρχηγούς των απόρων οικογενειών. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την ηλικία των οικογενειάρχων, την απασχόληση άλλων μελών της οικογένειας ή την ύπαρξη αρρώστιας ή αναπηρίας που τους καθιστά ανίκανους προς εργασία. Ωστόσο από το δείγμα 295 από τους 337 οικογενειάρχες για τους οποίους γνωρίζουμε το επάγγελμά τους μπορούμε να αντλήσουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες (πίν. 3): Επισημαίνουμε, καταρχήν, το μικρό ποσοστό των απόρων που ασκούν ανεξάρτητο επάγγελμα (σιδηρουργός, μαραγκός, παπουτσής, μπαλωματής). Οι αποδοχές των τεχνιτών αυτών φαίνεται ότι κατά καιρούς πέφτουν κάτω από τα

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Επάγγελμα άπορων οικογενειάρχων¹

Επάγγελμα	Άγ. Σπυρίδων	Άγ. Κων/νος	Άγ. Νικόλαος	Άγ. Τριάδα	Σύνολο	Ποσοστό %
άεργος	2	2	102	28	134	45,4%
εργάτης	8	25	22	41	91	30,8
ναύτης	1	1	8	2	12	4
υπηρέτης	4	6			10	3,3
λεμβούχος	6		1	2	9	3
πλύστρια				6	6	2
αλιεύς	1	1	4	1	7	2
θερμαστής	3	1	1		5	1,7
σιδηρουργός			3	2	5	1,7
μαραγκός			1	3	4	1
παπουτσής			1	3	3	1
μπαλωματής			1	2	3	1
αχθοφόρος			3		3	1
αμαξηλάτης		1		2	3	1

1. Ο πίνακας περιλαμβάνει το επάγγελμα 295 από τους 337 οικογενειάρχες. Συγκεκριμένα από τις 83 οικογένειες του Αγ. Σπυρίδωνα, τις 228 του Αγ. Νικολάου και τις 259 του Αγ. Κωνσταντίνου αναγράφεται το επάγγελμα των 32, 158 και 48 αντίστοιχα. Οι κατάλογοι της συνοικίας των εργοστασίων και του Αγ. Βασιλείου δεν αναφέρουν το επάγγελμα των απόρων.

Πηγή: Βλ. πίνακα 2.

23. Η πλειοψηφία των απόρων (34,6%) προέρχεται από το κοντινό νησιωτικό σύμπλεγμα του Αργολικού και του Σαρωνικού κόλπου (Ύδρα, Σπέτσες, Πόρος), ενώ ακολουθεί η Πελοπόννησος (18,4) και οι Κυκλάδες (14,9).

όρια εκείνα που επιτρέπουν μια αξιοπρεπή διαβίωση με αποτέλεσμα την αναπόφευκτη προσφυγή τους στη φιλανθρωπία. Το 45% των απόρων του δείγματος δηλώνουν άεργοι. Δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι η ένδειξη αυτή αφορά μια μόνιμη κατάσταση ανεργίας η οποία προέρχεται από την οικνηρία ή την αδιαφορία τους να εργαστούν. Πρόκειται για αδυναμία εξεύρεσης σταθερής απασχόλησης, σε μια κρίσιμη χρονικά στιγμή, την περίοδο δηλαδή του χειμώνα, όταν η ανεργία τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο κορυφώνεται. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι αρχηγοί αυτών των οικογενειών κρίνονται άξιοι για τη χορήγηση βοήθηματος. Η χορήγηση βοήθηματος σε άνεργους, αλλά ωστόσο ικανούς προς εργασία φτωχούς, επιτρέπει την παραμονή μιας σημαντικής εργατικής εφεδρείας στον Πειραιά, η οποία σε εποχές κρίσης ή έλλειψης εργασιών συντηρείται από την επαιτεία, την ιδιωτική ή δημοτική φιλανθρωπία, ώστε σε εποχές βιομηχανικής ανόδου να εντάσσεται απρόσκοπτα στην εργασιακή διαδικασία.

Το εντυπωσιακότερο στοιχείο του καταλόγου είναι το μεγάλο ποσοστό απόρων που δηλώνουν εργάτες (30,8%). Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι μια εξίσου σημαντική αιτία της φτώχειας είναι οι ανεπαρκείς μισθοί. Οι εργάτες καταφεύγουν στη δημοτική φιλανθρωπία διότι δεν μπορούν με βάση τις αποδοχές τους να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Το βοήθημα του δήμου αποτελεί μια πρόσθετη μισθολογική ενίσχυση, ενίσχυση απαραίτητη για την αναπαραγωγή εργαζομένων που πιέζονται από την ύπαρξη ενός «εφεδρικού στρατού εργασίας». Η χορήγησή του δεν ανακουφίζει μόνο τις εργατικές τάξεις, αλλά αποτελεί έμμεση επιδότηση στις βιομηχανίες της πόλης που επιτρέπει στους εργοστασιαάρχες να συνεχίσουν την καταβολή ανεπαρκών μισθών χωρίς τη δημιουργία κοινωνικών εντάσεων. Θα μπορούσαμε λοιπόν να θεωρήσουμε τη χρηματική ενίσχυση των μισθωτών και των ανέργων ως μια οικονομική μέθοδο με την οποία οι βιομήχανοι επιμέριζαν μέρος του εργατικού κόστους στους φορολογούμενους και στο δήμο του Πειραιά, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα επαρκές απόθεμα εργασίας σε εποχές μεγάλης ζήτησης²⁴.

Το γεγονός ότι τα φιλανθρωπικά καταστήματα που ιδρύονται στη δεκαετία του

24. Παρόμοια κοινωνική λειτουργία για τους άγγλους πακτωτές φαίνεται ότι είχε στα τέλη του 18ου αιώνα η χορήγηση βοήθηματος στους αγροτικούς εργάτες. Σύμφωνα με τον Karl Polanyi, επειδή η ύπαιθρος δεν μπορούσε να προσφέρει τους μισθούς των πόλεων, οι αγροτικές ενορίες, στις οποίες οι πακτωτές διέθεταν ιδιαίτερη πολιτική και οικονομική δύναμη, ανέβαζαν μέσω της υπαίθριας ενίσχυσης το εισόδημα των αγροτικών εργατών, εμποδίζοντας έτσι μια εκροή εργασίας προς τις πόλεις, χωρίς παράλληλα να επιβαρύνουν άμεσα τους πακτωτές. Βλ. George R. Boyer, «The old poor law and the agricultural labor market in Southern England: An empirical analysis», *J.E.H.*, τόμ. XLVI, αρ. 1 (Μάρτιος 1986), σ. 116.

1870 προγραμματίζουν την απασχόληση παιδιών στις νεοσύστατες βιομηχανίες της Σύρου, του Πειραιά, της Πάτρας, της Καλαμάτας κ.α., καθιστά χρήσιμο να ανιχνεύσουμε τη συνεισφορά της παιδικής εργασίας στην προσφορά βιομηχανικής εργασίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Οι διάσπαρτες πληροφορίες που υπάρχουν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σημασία της στην ανάπτυξη της πρώτης βιομηχανικής δομής του ελληνικού βασιλείου δεν ήταν καθόλου αμελητέα²⁵.

Στα 1872 ο Μ. Βολανάκης απασχολούσε στο κλωστήριό του «...60 κοράσια, 15 παίδας και τους λοιπούς άνδρας». Έντεκα χρόνια αργότερα, λίγο πριν τη μεγάλη κρίση του 1883-85, το ίδιο εργοστάσιο απασχολούσε 30 παιδιά και 140 κοράσια²⁶. Παιδιά επίσης εργάζονταν και στο αγγειοπλαστείο που ο Βολανάκης, σε συνεργασία με τον Ζαρόκωστα, ίδρυσε στον Πειραιά²⁷. Στο εργοστάσιο καλημεριών (γυναικείων μαντηλιών) του Ν. Σταθόπουλου στη Σύρο απασχολούνταν στα 1872 100 κορίτσια²⁸. Μικρά κορίτσια αποτελούσαν και τη μεγάλη πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού του μεταξουργείου του Α. Ράλλη στον Πειραιά με ημερομίσθιο που κυμαινόταν μεταξύ 0,40-1,40 δρχ.²⁹. Στα 1874 στο σχολιοποιείο των Δ. και Α. Γ. Γλύκα εργάζονταν «...30 μεν άνδρες και παίδες, 35 δε γυναίκες και κοράσια». Το εργοστάσιο αυτό προσλαμβάνει τον επόμενο χρόνο 12 παιδιά από τη σχολή απόρων παιδιών της Σύρου³⁰. Στα 1874 ο επιστάτης ενός βαμβακουργείου της Λειβαδιάς μας πληροφορεί, κατά την εκδίκαση υπόθεσης όπου ένας δεκατριάχρονος εργάτης «...εγκλημάτησε κατά της αγνότητος παιδός δεκαετούς εντός βαμβακουργικού της Λειβαδείας καταστήματος», ότι στα 4 βαμβακουργεία της πόλης εργάζονταν 100 παιδιά³¹. Το

25. Η ακριβής έκταση της παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία παραμένει ακόμη άγνωστη. Ορισμένα ποσοτικά στοιχεία, στηριγμένα, ωστόσο, σε δευτερογενείς πηγές (με εξαίρεση τον Μανσόλα) υπάρχουν στο Γιάννης Δ. Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιώσης, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 210-211. Σύμφωνα με αυτά, στα 1874 από τους 7.342 βιομηχανικούς εργάτες, οι 1.153 ήταν παιδιά κάτω των 14 ετών, ενώ ο αριθμός των παιδιών που εργάζονταν στα 1912 στη βιομηχανία ανερχόταν, σύμφωνα με άλλη πηγή, σε 11.977.

26. «Βιομηχανία και ιδίως εν Πειραιείν», *Ποσειδών*, φ. 7, 14-6-1872. Επίσης, Π. Καμπούρογλου, *Ιστορία του Πειραιώς από τον 1833-1882 έτους*, Αθήνα 1883, σ. 79.

27. *Εφημερίς*, φ. 104, 14-4-1875.

28. *Πανόπη* (Σύρου), 31-8-1872. Σύμφωνα με τον Μιχ. Τούντα, η πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού των κλωστοϋφαντουργείων της Σύρου αποτελείτο από κορίτσια. Μ. Τούντας, «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», *Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1984, σ. 627.

29. *Ποσειδών*, φ. 3, 10-7-1872.

30. *Πανόπη* (Σύρου), φ. 174, 15-5-1874 και φ. 218, 15-5-1875.

31. Τα παιδιά εργάζονται 14 ώρες ημερησίως και συχνά και κατά τη διάρκεια της

μηχανουργείο Βασιλειάδη του Πειραιά απασχολούσε στα 1875 «...250 τεχνί-
τας, κοράσια και παιδιά»³². Στο εργοστάσιο φωσφορικών πυρείων της Πάτρας
μαζί με 40 εργάτες και εργάτριες «...ανταμείβονται και παιδικά δυνάμεις»³³.
Στο υφαντήριο Τρίπου και Πανά δούλευαν στα 1876 130-140 εργάτες/τριες
«...ιδία δε από νέας κόρας»³⁴. Το κλωστήριο Σταμπούλου απασχολούσε στα
1883 20 παιδιά, ενώ πέντε χρόνια αργότερα ο Δ. Κουμάνταρος προσέλαβε στο
δικό του κλωστήριο «...κοράσια και παιδιά» προσφύγων οικογενειών³⁵. Όπως
μας πληροφορεί στα 1876 η εφημ. *Τάξις της Καλαμάτας*, στα μεταξουργεία
της πόλης εργάζονταν «...εκατοστίες κοράσια». Στην ίδια πόλη η σχολή από-
ρων παιδών που είχε ιδρύσει ο «Παρνασσός» εισήγαγε στα 1874 35 μαθητές
«...εις διάφορα βιομηχανικά καταστήματα»³⁶. Σύμφωνα με την απογραφή των
βιομηχανιών του Πειραιά που επιχειρεί στα 1888 η εφημ. *Πρόνοια*, στα τρία
κλωστήρια-υφαντήρια των αδελφών Ρετσίνα εργάζονταν 460 «άνδρες και παι-
δες» και 840 «κοράσια». Μεγάλος αριθμός κοριτσιών εργάζονταν επίσης στα
κλωστήρια των Λυγινού (40), Ψύχα (180) και Κουμάνταρου (50)³⁷. Τον Ια-
νουάριο του 1891 πληροφορούμαστε ότι μεταξύ των απεργών του καπνοκοπτη-
ρίου Πειραιά, από τις πρώτες απεργίες όπου δεν τίθεται ζήτημα αύξησης ημε-
ρομισθίου ή μείωσης του εργάσιμου χρόνου αλλά βελτίωσης των συνθηκών ερ-
γασίας και υγιεινής, βρίσκονταν και παιδιά 12 έως 15 ετών³⁸.

Μια άλλη πηγή από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για
την έκταση της παιδικής εργασίας είναι οι ειδήσεις εργατικών ατυχημάτων που
καταχωρούνται στις εφημερίδες της εποχής. Πραγματικά, εάν το φάσμα της
ανεργίας απειλεί άμεσα τους βιομηχανικούς εργάτες του Πειραιά, το ενδεχό-

---

νόκτας. Το ημερομίσθιο κυμαίνεται από 1-1,30 δρχ. «Εργατικοί παίδες», περ. *Οικονομική
Επιθεώρησης*, φ. 17, Ιούλιος 1874, σ. 196.

32. «Βιομηχανία και ιδίως εν Πειραιεί», *Ποσειδών*, φ. 5, 17-6-1875.

33. *Φορολογούμενος* (Πατρών), φ. 185, 24-3-1875.

34. *Στοά*, φ. 941, 5-9-1876.

35. Π. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 81, και *Σφαίρα*, φ. 2399, 27-7-1889. Για τη χρήση
Κρητών προσφύγων ως εργατικό δυναμικό στις βιομηχανίες του Πειραιά βλ. Χ. Αγριαντώ-
νη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 193-194.

36. *Τάξις* (Καλαμάτας), φ. 14, 17-4-1876 και φ. 5, 1-2-1876. Επίσης *Περιστέρα*,
φ. 169, 3-8-1874.

37. «Απογραφή των εν Πειραιεί βιομηχανικών καταστημάτων», *Πρόνοια*, φ. 1345,
19-11-1888.

38. *Σφαίρα*, φ. 2769, 2-1-1891 και 4-1-1891. Η θνησιμότητα των εργατών καπνο-
κοπτηρίων φαίνεται ότι ήταν μεγαλύτερη από οποιαδήποτε άλλη απασχόληση. Τον Ιούλιο
του 1908, κατά τη διάρκεια απεργίας των καπνεργατών και σιγαροποιών των Χανίων, ο
βουλευτής Αρ. Κριάρης πληροφορεί την Βουλή ότι εξαιτίας της «...αθλίας καταστάσεως του
καταστήματος» είχαν ήδη πεθάνει από φθίση έξι εργάτες, *έφημ. Κήρυξ* (Χανίων), φ. 73,
25-8-1908 (συνεδρίαση Κρητικής Βουλής 17ης Ιουλίου 1908).

μενο σωματικής βλάβης συνιστά το αντίτιμο το οποίο πολλοί από αυτούς καταβάλλουν προκειμένου να συντηρήσουν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους. Οι ανήλικοι εργάτες αποτελούν, ίσως, την πιο ευπαθή σε τέτοιου είδους ατυχήματα κατηγορία εργαζομένων. Αναφορές σε παιδικά ατυχήματα υπάρχουν πολλές ιδίως τη δεκαετία του 1890. Οι περισσότερες από αυτές αφορούν βιομηχανίες «υψηλού κινδύνου», όπως είναι τα πυριτιδοποιεία ή τα μηχανουργεία. Ωστόσο, δεν λείπουν τα ατυχήματα μικρών εργατών/τριών και στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας (πίν. 4). Οι πληροφορίες αυτές, που επιβεβαιώνουν την κεντρική σημασία που κατείχε η χρησιμοποίηση παιδικής εργασίας, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι η νέα ιδεολογία που εξυφάνεται γύρω από την παιδεία και την αεργία στις δεκαετίες του 1860-80 δεν προωθείται μόνο για ηθικούς, παιδαγωγικούς ή φιλανθρωπικούς λόγους, αλλά σχετίζεται άμεσα με τις ανάγκες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα νεοσύστατα βιομηχανικά καταστήματα της χώρας.

Παρά το γεγονός ότι οι φθορές στο σταθερό κεφάλαιο και οι επιπτώσεις των ατυχημάτων στην παραγωγικότητα των εργοστασίων κρίνονταν σπουδαιότερες

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Παιδικά ατυχήματα¹ στις βιομηχανίες του Πειραιά, 1889-1903

Εργοστάσιο	Πηγή (εφημ.)	Όνομα/ φύλο, ηλικία	Τόπος καταγωγής	Αιτία και είδος ατυχήματος
	Καιροί, 4-6-1884 (φ. 253)	Δ. Νικολαΐδης, 14		Απώλεια τριών δακτύλων
Εριοργείο Πυρρή (Αμπε- λόκηποι)	Όρα, 21-7-1889 (253)	αγόρι, 15	Κυπα- ρισσία	Σοβαρός τραυματισμός στην κεφαλή και στον αριστ. βραχίονα από ιμάντα
Υφαντουργείο	Πρόνοια, 16-11-1889 (1548)	κορίτσι, 13		σοβαρός τραυματισμός στην κοιλιακή χώρα
Χαρτοποιείο Πρεζάνη	Πρόνοια, 5-3-1890 (160)	Αγγελ. Μποστο- γιαννοπούλου, 12, ορφανή	Κρήτη	κοπή από τον άξονα μη- χανής των δακτύλων του δεξιού χεριού
Εργοστάσιο Ρετσίνα	Επιθεώρησης, 2-12-1890 (326)	Ελισάβετ Ιωάν- νου, 11		αποκοπή δακτύλων από τροχό μηχανής
Μηχανουργείο Βασιλειάδη	Επιθεώρησης, 18-12-1891 (341)	Εμμ. Μανού- σος, 10		πτώση από λέβητα, σο- βαρά τραύματα σ' όλο το σώμα
«Μεγάλο» Ερ- γοστάσιο Ρετσίνα	Πρόνοια, 23-1-1892 (2000)	Ν. Δ. Τζούρτος, 10		θανατηφόρα πτώση εκ του άνω πατώματος →

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

Εργοστάσιο	Πηγή (εφημ.)	Όνομα/ φύλο, ηλικία	Τόπος καταγωγής	Αιτία και είδος ατυχήματος
Μηχανουργείο Κούπα	Πρόνοια, 18-2-1892 (2523)	Α. Ζάταλης, 10		κοπή από τροχό δακτύ- λων δεξιού χεριού
Μηχανουργείο Αργυρίου	Πρόνοια, 4-5-1893 (2252)	Θ. Μουστάκας		απόσπαση θραύσματος σιδήρου, χτύπημα στο μάτι
Κλωστήριο Λυγινού	Πρόνοια, 12-9-1894 (2523)	Ασπασία Κο- ζάνη, 15		Περίπλεξη σε τροχό, θρυμματισμός παλάμης
Εργοστάσιο σκαγιών Μ. Κα- ψάνη (Καλλιθέα)	Πρόνοια, 15-6-1895 (2690)	Αν. Λαγανάς, 10	Κύθηρα	Ανάφλεξη πυριτίδας, σοβαρά εγκαύματα
Υφαντήριο Βολωνάκη	Σφαίρα, 9-8-1897 (4614)	Γ. Παπαγεωρ- γίου, 12		Περίπλεξη σε μηχανή, κάταγμα στα πλευρά
Β' εργοστάσιο Ρετσίνα	Πρόνοια, 16-9-1897 (4645)	Γ. Ι. Παπαγεωρ- γίου, 12		Πρόσκρουση σε μηχανή, τραυματισμός στα πλευρά
Πυριτιδοποιείο Βασιλάκου	Πρόνοια, 26-1-1898 (3693) και Σφαίρα, 27-1-1898 (4757)	Γ. Αγγελίδης, 14	Λακωνία	Περίπλεξη σε τροχούς, θανατηφόρος διαμελι- σμός
Ατμόμυλος Παπαγεωργα- κόπουλου	Πρόνοια, 9-11-1898 (3833)	Ι. Παναγόπου- λος		Περίπλεξη σε ιμάντα, συντριβή βραχίονα
Υελουργείο Αργυρόπουλου	Πρόνοια, 6-3-1899 (3911)	Γ. Κυβραίος, 15	Σύρος	Θανατηφόρα πτώση εκ του άνω πατώματος
Μηχανουργείο Κούπα	Σφαίρα, 19-11-1899 (5060)	Ξυγκάκος		Επισκευή μηχανής, αποκοπή δύο δακτύλων
Χαλυβο- τσιμεντοποιείο Βασιλειάδη	Πρόνοια, 30-9-1901 (4404)	Αγγ. Δαούτη, 15		Αποκοπή δεξιών δακτύ- λων από μηχανήμα
Χρωματοποιείο του Αγ. Διονυ- σίου	Πρόνοια, 19-9-1902 (4614)	Μαρία Γεράλ- δου, 15	Σύρος	Σοβαρός τραυματισμός σ' όλο το σώμα
Μηχανουργείο Περράκη	Πρόνοια, 16-2-1902 (4497)			Περίπλεξη σε ιμάντα, αποκοπή και των δύο χεριών
Κλωστήριο Λυγινού	Πρόνοια ²	Εμμ. Ρωσσε- της, 14	Θήρα	Διάρρηξη λέβητα, θά- νατηφόρο
Μηχανουργείο Ρεϊντάνου	Πρόνοια, 25-10-1903 (4837)	Ευάγγ. Ανθί- μου, 14		Αποκοπή δύο δακτύλων από τον τόρνο

1. Αφορούν παιδιά μέχρι 15 ετών.

2. Δεν έχω αποδελτιώσει την ακριβή ημερομηνία του ατυχήματος, που έλαβε πάντως χώρα στα 1902-1903 στον Πειραιά.

από τις καθεαυτό συνέπειες τους στο εργατικό δυναμικό, η πληθώρα των βιομηχανικών ατυχημάτων το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν αποδεικνύει την αδιαφορία των συγχρόνων για τις συνθήκες εργασίας και για το γενικότερο πρόβλημα των υποδομών που αντιμετώπιζε μια ραγδαία αναπτυσσόμενη πόλη, όπως ήταν ο Πειραιάς το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα³⁹. Ο ιατρός Ε. Στάης είχε προτείνει στα 1882 τη δημιουργία μετοχικού ταμείου αναπήρων εργατών που θα συνόδραμε τους τραυματίες των εργοστασίων έπειτα από πιστοποίηση «της βλάβης και του βαθμού αυτής». Τα έσοδα θα προέρχονταν από κρατήσεις μισθών, εισφορές ή πρόστιμα των εργοστασιαρχών, και συνδρομές ιδιωτών⁴⁰. Στα 1899 ιδρύεται με πρωτοβουλία τεσσάρων γιατρών (Ξανθού, Τσουμερκιώτη, Δεούση και Λογοθέτη) το σωματείο «Πειραιϊκή αδελφότητα» το οποίο σε συνεργασία με τα φαρμακεία των Βρατίμου, Κουκιά και Ξάνθου παρείχε δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε άπορους και εργάτες⁴¹. Η ύπαρξη εξάλλου του Ζανείου Νοσοκομείου —που στα 1890 χορηγούσε δωρεάν 150 συνταγές την ημέρα σε άπορους Πειραιώτες— αποτελούσε μια εγγύηση ότι τα θύματα του καθημερινού «πολέμου» που διεξαγόταν στα εργοστάσια της πόλης θα έβρισκαν τουλάχιστον ένα καταφύγιο μετά τη μάχη. Γι' αυτό και η εφημερίδα *Πρόνοια* προτρέπει τους εργοστασιάρχες να ενισχύσουν το ίδρυμα στέλοντας σ' αυτό «...πάντα εν τη εργασία παθόντα»⁴².

Το ζήτημα, πάντως, των γενικότερων κανόνων ασφαλείας που παρέχουν οι βιομηχανικές οικοδομές τίθεται ήδη από το 1880, όταν έκρηξη του ατμολέβητα του νηματουργείου Βαρουζάκη διέρρηξε τον τοίχο του εργοστασίου «...εις ύψος και πλάτος 6 μέτρων». Οι εκσφενδονισθείσες σε απόσταση 50 μέτρων πέτρες γκρέμισαν τόσο τον περίβολο του νηματουργείου όσο και εκείνον του γειτονικού μηχανουργείου των Μακ Δούαλ και Βάρβουρ⁴³. Νέες εκρήξεις λεβήτων στα τέλη της δεκαετίας, όπως εκείνη του ατμόμυλου του Παναγιωτόπουλου τον Ιανουάριο του 1889 με τρεις νεκρούς, τρεις σοβαρά τραυματίες και ζημιές στη στέγη και σε παρακείμενα κτήρια, επαναφέρουν το ζήτημα της τήρησης των κανόνων ασφαλείας των εργοστασίων, αλλά και της επαγγελματικής επάρκειας των θερμομαστών και λεβητοποιών. Στα πλαίσια αυτά ο ιδρυτής της βιοτεχνικής

39. Βλ. και Βάσω Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 76-79.

40. «Ταμείον των Αναπήρων», *Σφαίρα*, φ. 496, 2-2-1882. Ο Στάης τονίζει ότι κατά το διετές διάστημα της παραμονής του στον Πειραιά «...έσχον την ατυχίαν να ίδω ουκ ολίγους βαρέως τετραυματισθέντας ή τέλειον ακρωτηριασθέντας εν τοις... εργοστασίοις».

41. Στο ίδιο, φ. 3928, 8-4-1899.

42. *Πρόνοια*, φ. 1656, 14-6-1890. Ωστόσο η βασική πηγή εσόδων του Νοσοκομείου προερχόταν από τη νοσηλεία που παρείχε σε ξένους ναύτες και αξιωματικούς, *Πρόνοια*, φ. 410, 21-1-1884.

43. *Σφαίρα*, φ. 192, 26-11-1880. Η εφημερίδα επισημαίνει επίσης την ανάγκη απομάκρυνσης των οιοπνευματοποιείων από το κέντρο του Πειραιά.

σχολής τεχνιτών Απ. Κάλφιος, προτείνει τη θέσπιση ειδικών νόμων για τη λειτουργία των εργοστασίων, την πρόσληψη μηχανοδηγών και λεβητοδηγών έπειτα από διαγωνισμό και μόνο εάν κατέχουν πιστοποιητικό της βιοτεχνικής σχολής⁴⁴. Τον Νοέμβριο του επόμενου χρόνου δύο απανωτές εκρήξεις λεβήτων, η πρώτη στο μηχανουργείο των Τζων Μακ Δούαλ και Βάρβουρ και η δεύτερη στο καρφοβελονοποιείο του Αραβαντινού, αφυπνίζουν το υπουργείο Εσωτερικών που συστήνει επιτροπή από μηχανικούς για να εξετάσει την κατάσταση των λεβήτων και των άλλων μηχανών των εργοστασίων του Πειραιά⁴⁵.

Δεν γνωρίζουμε τα αποτελέσματα στα οποία κατέληξε η επιτροπή. Ωστόσο, οι εκρήξεις λεβήτων συνεχίστηκαν την επόμενη δεκαετία στον Πειραιά, με κυριότερες εκείνες του Οκτωβρίου του 1891 στο 4ο εργοστάσιο των αδελφών Ρετσίνα και κυρίως του Σεπτεμβρίου του 1894 στον ατμόμυλο των αδελφών Αναγνωστοπούλου. Εάν στην πρώτη οι επιπτώσεις στο πάγιο κεφάλαιο και στο προσωπικό ήταν μικρές (ζημιές 25.000 δρχ. και ένας τραυματίας), στη δεύτερη ο απολογισμός ήταν τραγικός. Σύμφωνα με την επίσημη έκθεση της αστυνομίας, 4 εργάτες βρήκαν ακαριαίο θάνατο, ενώ τραυματίστηκαν σοβαρά 8 ένοικοι διπλανών οικιών (από τους οποίους οι 4 υπέκυψαν στα τραύματά τους). Η έκθεση επισημαίνει ότι την ευθύνη λειτουργίας του λέβητα είχε απλώς θερμαστής και όχι ειδικός μηχανικός, ότι ο μηχανικός του ατμόμυλου δεν είχε σχετικό δίπλωμα και ότι σύμφωνα με ομολογία του εργοστασιάρχη, ο λέβητας είχε ανάγκη καθαρισμού⁴⁶. Νέα μεγάλη έκρηξη καταστρέφει τον Μάρτιο του 1896 το ατμοκίνητο βαφείο του Γ. Αναγνωστόπουλου στην Τερψιθέα, τραυματίζει 4 εργάτες, έναν περαστικό εφημεριδοπώλη, ενώ ζημιές παθαίνει και το γειτονικό νηματοουργείο του Αν. Γσαούση⁴⁷. Το υπουργείο Εσωτερικών συστήνει τον Φεβρουάριο του 1898 νέα επιτροπή για να εξακριβώσει την αντοχή των μηχανών και λεβήτων των εργοστασίων του Πειραιά. Τα μέλη της (ο ναυπηγός Αναστασίου, ο καθηγητής μηχανικής Μαλτέζος, και ο νομομηχανικός Αργυρόπουλος) συμπέραναν ότι η πλειοψηφία των εργοστασίων δεν παρέχει «...τα κατάλληλα μέσα δια την εξασφάλισιν των εργατών ένεκεν της κακής κατασκευής και της παλαιότητας των λεβήτων». Ωστόσο η επιτροπή δεν προχωρεί

44. «Έκρηξις λέβητος», *Πρόνοια*, φ. 1374, 14-1-1889 και Απ. Κάλφιος, «Ο Πειραιεύς ηφαιστείον», *Σφαίρα*, φ. 2279, 23-1-1889 και φ. 2281, 28-1-1889.

45. *Πρόνοια*, φ. 1736, 6-11-1890· *Σφαίρα*, φ. 2731, 7-11-1890 και φ. 2750, 4-12-1890.

46. «Η προχθεσινή έκρηξις εν τω 4ω εργοστασίω Ρετσίνα», *Πρόνοια*, φ. 1833, 24-10-1891. Επίσης «Τα προχθεσινά δυστυχήματα», φ. 2521, 8-9-1894. Το γεγονός ότι η έκρηξη συνέβη κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού διαλείμματος αποσώβησε μεγαλύτερες απώλειες.

47. «Η χθεσινή έκρηξις», *Πρόνοια*, φ. 2829, 14-3-1896 και «Φοβερά έκρηξις, αναιτίναξις ατμοκίνητου βαφείου», *Σφαίρα*, φ. 4181, 13-3-1896.

στην παύση λειτουργίας κάποιου εργοστασίου, αλλά στην υποβολή σχετικού νομοσχεδίου στο υπουργείο Εσωτερικών⁴⁸.

Εάν οι εκρήξεις λεβήτων αποτελούσαν μια από τις συνηθέστερες αιτίες πολύνεκρων ατυχημάτων, οι πυρκαγιές που κατὰ καιρούς συμβαίνουν στα εργοστάσια του Πειραιά συνιστούσαν το μεγαλύτερο κίνδυνο για τα ίδια και την πόλη το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα. Η ανάγκη τοποθέτησης πυροσβεστικών αντλιών στις συνοικίες της πόλης τίθεται επί τάπητος μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του ατμόμυλου Σεφερλή στα 1882. Ο δήμαρχος διορίζει ειδικές «κατά συντεχνίας» επιτροπές για να εξετάσουν την οργάνωση της πυροσβεστικής υπηρεσίας⁴⁹. Το ζήτημα επανέρχεται εντονότερο τη δεκαετία του 1890. Καταστροφικές πυρκαγιές ξεσπούν στα 1892, 1895 και 1896 στους ατμόμυλους των Δημόκλα, Παναγιωτόπουλου και Λούμου⁵⁰ και στα 1898 στο ατμοκίνητο ξυλουργείο Βράιλα, στο χαρτοποιείο Φαλήρου και στο μηχανουργείο Βασιλειάδη⁵¹. Η έλλειψη ατμοκίνητης αντλίας δυσχεραίνει την αντιμετώπιση πυρκαγιών, ιδιαίτερα όταν συμβαίνουν μακριά από τη θάλασσα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η φωτιά που ξεσπά τον Απρίλιο του 1899 στο μακαρονοποιείο των αδελφών Λουκάκη καταστέλλεται μόνο μετά την έλευση της ατμοκίνητης αντλίας της «Εθνικής Ασφαλιστικής»⁵².

Στην περίπτωση των πυριτιδοποιείων, όπου διακυβεύονταν η ασφάλεια ολόκληρων συνοικιών, είναι εμφανής η προσπάθεια συστηματικότερης παρέμβασης του δημοσίου, ειδικότερα μετά τα πολύνεκρα δυστυχήματα που συμβαίνουν στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Τον Οκτώβριο του 1894 επτά εργάτες σκοτώνονται και ένας τραυματίζεται έπειτα από ανάφλεξη πυρίτιδας που διαλύει κυριολεκτικά το πυριτιδοποιείο των αδελφών Βασιλάκου. Λίγους μήνες αργότερα καταστρέφεται από την ίδια αιτία και το εργοστάσιο σκαγιών του Μ. Καψάνη στην Καλλιθέα. Ο απολογισμός και εδώ είναι βαρύς: τέσσερις νεκροί και 7 τραυματίες. Τον Ιούνιο και Σεπτέμβριο του 1896 δύο απανωτά ατυχήματα στο πυριτιδοποιείο Μωραϊτίνη προκαλούν τον θάνατο ενός και τον τραυματι-

48. *Πρόνοια*, φ. 3703, 12-2-1898, «Η επιτροπή προς επιθεώρηση των εργοστασίων», *Σφαίρα*, φ. 4833, 27-4-1898 και «Νομοσχέδιον προς επιθεώρηση εργοστασίων», φ. 4865, 3-6-1898.

49. «Φωτιά στον ατμόμυλο Σεφερλή», *Σφαίρα*, φ. 705, 26-11-1882, «Αι πυρκαϊάιν», φ. 802, 19-4-1883 και «Πρόσκλησις», φ. 803, 20-3-1883.

50. «Η χθεςινή πυρκαϊά», *Πρόνοια*, φ. 2173, 5-12-1892, φ. 2632, 28-3-1895. Επίσης *Σφαίρα*, φ. 4192, 27-3-1896.

51. «Η πυρκαϊά της σήμερον. Αποτέφρωσις ατμομηχανικού ξυλουργείου», *Σφαίρα*, φ. 4919, 5-8-1898, *Πρόνοια*, φ. 3831, 29-9-1898. Επίσης «Η πυρκαϊά της νυκτός. Αποτέφρωσις του χαρτοποιείου. Αι προξενηθείσαι ζημίαι», *Σφαίρα*, φ. 4965, 29-9-1898, και «Πυρκαϊά εν τω μηχανουργείω Βασιλειάδου», φ. 4972, 7-10-1898.

52. «Η πυροσβεστική υπηρεσία εν Πειραιεί», *Σφαίρα*, φ. 5143, 28-4-1899.

σμό 4 εργατών⁵³. Ένα μήνα αργότερα το υπουργείο των Εσωτερικών συστήνει επιτροπή για να επιθεωρήσει τα εργοστάσια εκρηκτικών υλών. Παρόμοια επιτροπή είχε επιθεωρήσει στα τέλη του 1895 τα πυριτιδοποιεία της επαρχίας⁵⁴.

Ωστόσο, τα εργοστάσια δεν απειλούνται μόνο από τη φωτιά ή τις εκρήξεις, αλλά και από το νερό. Οι μεγάλες νεροποντές του 1885-86 και οι πλημμύρες στα Καμίνια και στη συνοικία των εργοστασίων υποχρεώνουν το δημοτικό συμβούλιο να συζητήσει τρόπους αποτροπής παρόμοιων καταστροφών. Στη σχετική σύσκεψη προτείνεται η διαρρύθμιση της κοίτης του Κηφισού και του Ιλισού και η κατασκευή υπονόμου που θα ξεκινά από τα εργοστάσια των Ρετσίνα-Σαρηγιάννη και θα καταλήγει στο λιμάνι Ζέας⁵⁵. Τα έργα αυτά δεν στάθηκαν ικανά να προστατεύσουν την πόλη και τα εργοστάσια από τις νεροποντές του Νοεμβρίου του 1896, στις οποίες πνίγονται αρκετοί Πειραιώτες. Τρία χρόνια αργότερα, τον Νοέμβριο του 1899, η υπερχειλίση του Κηφισού και του Ιλισού προξενεί σημαντικές ζημιές στο δεύτερο και πέμπτο εργοστάσιο Ρετσίνα, στο πυρηνελαιοποιείο Λούμου, στο ζαχαροποιείο Αλεξίου, στους ατμόμυλους Σαρηγιάννη, Τράκα, Σιμητή, Κακλαμάνη, Γεωργή, Βαβανάνκου, Μεταξά και στα σιδηρουργεία Δρίτσα και Παγκάλου⁵⁶.

Σοβαρά προβλήματα, τέλος, για την υγεία και την ασφάλεια των Πειραιωτών δημιουργούν τα οιοπνευματοποιεία της πόλης. Τον Μάρτιο του 1887 ειδική επιτροπή επισκέπτεται τα οιοπνευματοποιεία των Φινόπουλου και Κοτσώνη και γνωματεύει υπέρ της πάυσης των εργασιών τους μέχρι την εφαρμογή ειδικών μέτρων υγιεινής. Η επιτροπή προτείνει τη χρήση διυλιστικών πιεστηρίων για τη μεταποίηση των στερεών αποβλήτων σε υλικό χρήσιμο για θέρμανση και λίπανση των αγρών και τη διοχέτευση των υγρών αποβλήτων, έπειτα από σχετική απολύμανση με ασβέστη, μέσω πήλινων σωλήνων στον Κηφισό. Τελικά αποφασίζεται η οριστική απομάκρυνση των δύο οιοπνευματοποιείων μετά από καταβολή στους ιδιοκτήτες αποζημίωσης 40.000 δρχ. στον καθένα. Ωστόσο η απόφαση δεν υλοποιείται και τον Αύγουστο του επόμενου χρόνου νέα επιτροπή επανέρχεται στη λύση της διοχέτευσης των υδάτων στις κοίτες του Κηφισού, όπου με νέους σωλήνες θα κατέληγαν σε απόσταση 150 μέτρων από τις ακτές⁵⁷.

53. «Έκρηξις πυριτιδοποιείου. Φοβερά καταστροφή», *Πρόνοια*, φ. 2539, 10-10-1894 και «Το χθεσινόν δυστύχημα. Έκρηξις εν εργοστασίω», φ. 2690, 15-6-1895. Επίσης *Σφαίρα*, φ. 4279, 8-7-1896 και φ. 4327, 3-9-1896. Ανάλογη έκρηξη στο πυριτιδοποιείο Μωραϊτίνη, χωρίς αυτή τη φορά θύματα, θα συμβεί και τον Ιούλιο του 1898. Βλ. *Σφαίρα*, φ. 4904, 20-7-1898 και φ. 4905, 21-7-1898.

54. *Πρόνοια*, φ. 2572, 7-12-1894 και *Σφαίρα*, φ. 4051, 9-10-1895.

55. Στο ίδιο, φ. 1463, 12-11-1885 και φ. 1510, 22-1-1886.

56. «Μετά την καταστροφή», *Σφαίρα*, φ. 4035, 8-11-1899.

57. «Τα οιοπνευματοποιεία εν Φαλήρω», *Σφαίρα*, φ. 1791, 2-3-1887, φ. 1796, 9-3-

4

Οι προσπάθειες δημιουργίας βασικών υποδομών στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, οι διανομές βοηθημάτων προς τις άπορες οικογένειες και τα φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα της πόλης δεν απέτρεψαν επεισόδια, όπως αυτά που συμβαίνουν τον Ιούνιο του 1898 με πρωταγωνιστές Κρήτες πρόσφυγες, οι οποίοι διαμαρτυρόμενοι για τη διακοπή διανομής άρτου διαρρηγνούν αρτοποιεία και συγκρούονται με την αστυνομία. Η τάξη αποκαθίσταται έπειτα από την επέμβαση ισχυρής αστυνομικής δύναμης η οποία ανέλαβε και τη φρούρηση των αρτοποιείων⁵⁸. Ανάλογα επεισόδια είχαν συμβεί και στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1897 με πρωταγωνιστές εθελοντές που επέστρεφαν από το μέτωπο. Η πείνα και το δριμύ ψύχος τους έφεραν σε τέτοια απόγνωση ώστε πήραν την κατάσταση στα χέρια τους και «...συσσωματωθέντες περί τους χιλίους» λεηλάτησαν στην οδό Αθηνάς και Ευριπίδου καταστήματα έτοιμων ενδυμάτων (ιδίωτι τούτων προπαντός είχαν ανάγκη). Τα επεισόδια λήγουν με την επέμβαση της αστυνομίας, αλλά και τη λήψη μέτρων για τη στέγαση των εθελοντών⁵⁹. Η αποφυγή τέτοιων επεισοδίων ήταν ένας από τους λόγους που παρακίνησαν την «Ένωση Ελληνίδων» να καθιερώσει από τις αρχές Δεκεμβρίου του 1897 στον Πειραιά το πρώτο (λαϊκό μαγειρείο), όπου διανεμόταν δωρεάν συσσίτιο στους φτωχούς. Ανάλογο συσσίτιο προσφερόταν και στην Αθήνα σε μια εποχή όπου «...νόμιζε κανείς ότι η πρωτεύουσα της Ελλάδος μετεβλήθη εις εν ευρύτατον πτωχοκομείον, του οποίου οι λιμώττοντες ένοικοι διαγωνίζονται περί τον αχνίζοντα ζωμόν του οικονομικού συσσιτίου»⁶⁰.

Οι εντάσεις αυτές, παρόλο που δεν σχετίζονται με τις βιομηχανικές υποδομές του Πειραιά, ευαισθητοποιούν την κοινή γνώμη που μέσω της «κανονικοποίησης» και διάχυσης των παροχών στις φτωχότερες τάξεις επιζητεί την αποτροπή παρόμοιων αναταραχών. Πρόκειται, άλλωστε, για μια εποχή κοινωνικού αναβρασμού που εντείνεται από την ανατίμηση του ψωμιού και τις απεργίες των εργοστασίων του Πειραιά. Τον Απρίλιο του 1898 οι αλληπάλλη-

1887, φ. 1827, 24-4-1887 και φ. 2164, 26-8-1888. Το υπουργείο Εσωτερικών επανέρχεται στο ζήτημα στα 1900 διατάσσοντας το κλείσιμο των εργοστασίων Φινόπουλου και Κοτσώνη, όταν έπειτα από βλάβη στους σωλήνες αποχέτευσης μολύνεται η κοίτη του Ιλισού. «Κλείσιμον βιομηχανικών εργοστασίων», *Σφαίρα*, φ. 5422, 20-3-1900.

58. «Διαρπαγαί αρτοποιείων. Σκηναί μεταξύ αστυνομικής δυνάμεως και Κρητών», *Σφαίρα*, φ. 4873, 12-6-1898. Φαίνεται ότι πολλοί μόνιμα εγκατεστημένοι στον Πειραιά κρητικοί παρουσιάζονταν ως πρόσφυγες για να εισπράξουν βοήθημα 40 λ. Τα επεισόδια άρχισαν όταν το υπουργείο Εσωτερικών διέκοψε τη διανομή του βοηθήματος και του άρτου μέχρι τη σύνταξη νέων καταλόγων.

59. *Σφαίρα*, φ. 4669, 14-10-1897.

60. *Σφαίρα*, φ. 4712, 3-12-1897 και *Πρωία*, φ. 765, 8-1-1897.

λες υψώσεις της τιμής των σιτηρών δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στις εργατικές τάξεις της πόλης. Ο Ισπανο-Αμερικανικός πόλεμος και η είδηση περί επιβολής εξαγωγικού τέλους στο αμερικανικό σιτάρι προκάλεσε απότομη ύψωση της τιμής του. Η τιμή του άρτου ανέρχεται στα 65 λεπτά, ενώ οι τάξεις είναι ανοδικές. Ορισμένοι εργοστασιάρχες για να καταπραΰνουν την εργατική ανέχεια και για να κερδοσκοπήσουν επί της ύψωσης των τιμών κατασκευάζουν ψωμί από αλεύρι και αραβόσιτο με αναλογία 3 προς 1. Όπως ήταν φυσικό, ο άρτος αυτός «...εγένετο ανάρπαστος υπό των πενεστέρων τάξεων». Το υπουργείο των Εσωτερικών με πρόταση του διευθυντή της Αστυνομίας εγκρίνει την κατασκευή άρτου υπό αυτή τη σύνθεση⁶¹.

Τον Σεπτέμβριο του 1898 οι τεχνίτες του μηχανουργείου Βασιλειάδη απεργούν ζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας σε σύγκριση με τους ανειδίκευτους εργάτες, κ.ά. Η απεργία διαρκεί περισσότερο από δύο μήνες και λήγει μόνο έπειτα από παρέμβαση της αστυνομίας και την απειλή τρίμηνης φυλάκισης των απεργών⁶². Τη σκυτάλη ωστόσο παίρνουν στη συνέχεια οι εργάτες του μηχανουργείου του Ι. Δρίτσα, οι οποίοι αντιδρούν στην προσθήκη μιας επιπλέον ώρας εργασίας, χωρίς πρόσθετη αμοιβή⁶³. Οι βιομήχανοι του Πειραιά φοβούνται την έγερση γενικότερου «εργατικού ζητήματος». Οι φόβοι εντείνονται όταν ξεσπά η απεργία των τυπογράφων, η οποία λαμβάνει διαστάσεις διότι ενδιαφέρει, όπως είναι φυσικό, τους ιδιοκτήτες εφημερίδων⁶⁴. Λίγες ημέρες αργότερα ο εργατικός σύνδεσμος Αθηνών ψήφισε το «δεκάωρον της εργασίας», το οποίο φαίνεται ότι άρχισε να εφαρμόζεται στα περισσότερα εργοστάσια της πρωτεύουσας⁶⁵.

Οι απόψεις της εργοδοσίας του Πειραιά απέναντι στην ογκούμενη εργα-

61. «Η τιμή του άρτου», *Σφαίρα*, φ. 4831, 24-4-1898 και φ. 4832, 25-4-1898. Ο πρώτος εργοστασιάρχης που κατασκεύασε άρτους με την αναλογία 3 προς 1 ήταν ο Δ. Καλαμάκης, ενώ ακολούθησαν οι Δ. Βουρβούλης και οι αδελφοί Λουκάκη.

62. «Απεργία των εργατών του μηχανουργείου Ήφαιστος», *Πρόνοια*, φ. 3828, 24-9-1898. Μεταξύ των άλλων οι απεργοί απαιτούν να υπολογισθούν ως εργάσιμες οι ημέρες της απεργίας και να μην τιμωρηθεί κανείς ως υπαίτιος. Επίσης, 31-10-1898 και «Μηχανοποιείον ο Ήφαιστος: απεργία των τεχνιτών χυτηρίου», *Σφαίρα*, φ. 4960, 23-9-1898, φ. 4991, 29-10-1898 και φ. 4995, 31-11-1898.

63. *Πρόνοια*, φ. 3857, 17-11-1898.

64. Οι εργαζόμενοι σε εφημερίδες τυπογράφοι ζητούν τη διανομή του 50% των φύλων από το νέο πρακτορείο εφημερίδων, το οποίο είχε υποσχεθεί στους τυπογράφους 30% επί των κερδών. Οι διευθυντές των εφημερίδων, «έχοντας συμφέροντα προς το παλαιόν πρακτορείον», απέρριψαν την πρόταση αυτή και επιχείρησαν να προσελκύσουν τους τυπογράφους προσφέροντας υψηλότερους μισθούς και απειλώντας με απολύσεις. «Κοινωνικόν ζήτημα», *Πρόνοια*, φ. 3834, 5-10-1898 και «Η απεργία των τυπογράφων», φ. 3836, 8-10-1898.

65. *Πρόνοια*, φ. 3861, 21-11-1898. Ωστόσο ξεσπά απεργία στα 4 εργοστάσια που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με την απόφαση αυτή.

τική δυσαρέσκεια είχαν ήδη κατατεθεί τον Μάιο του 1898 σε κύρια άρθρα της εφημερίδας *Πρόνοια*. Ο συντάκτης τους αντιτίθεται σε οποιαδήποτε μείωση του χρόνου εργασίας ή στην αύξηση των ημερομισθίων. Το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στις σχέσεις εργατών-εργοδοτών, διότι σε περίπτωση απόρριψης εργατικών αιτημάτων τους ωθεί να το θεωρήσουν εχθρό των εργατών και προστατή του κεφαλαίου. Η βελτίωση της εργατικής τάξης πρέπει να προέλθει μέσω της εγκράτειας, της ίδρυσης ταμειωτηρίων και της εκπαίδευσής της ώστε να αναβαθμιστεί η θέση της στην παραγωγική διαδικασία⁶⁶. Ωστόσο, η κρατική παρέμβαση δεν είναι πάντα επιλήψιμη για την εργοδοσία, ιδίως όταν αυτή προστατεύει το «δικαίωμα στην εργασία». Στα πλαίσια αυτά το δημόσιο χορηγεί τον Νοέμβριο του 1903 σε ατμοπλοϊκές εταιρίες του Πειραιά 100 περίπου θερμοαστές του Πολεμικού Ναυτικού προς αντικατάσταση όσων απεργούσαν με αίτημα την άνοδο των μισθών τους⁶⁷.

Συγκρίνοντας τις αυθόρμητες αντιδράσεις των ανήλικων εργατών των εργοστασίων του Πειραιά με τις οργανωμένες απεργιακές κινητοποιήσεις του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, συμπεραίνουμε, ακολουθώντας τον E. P. Thompson, ότι εάν η πρώτη γενιά εργοστασιακών εργατών κατανόησε, έπειτα από μια οδυνηρή προσαρμογή, τη σημασία του μετρήσιμου με τους μηχανικούς ρυθμούς του ρολογιού χρόνου, οι επόμενες αγωνίστηκαν για την αύξηση των μισθών, την καθιέρωση της Κυριακής Αργίας και του δεκαώρου. «Είχαν αποδεχτεί τις κατηγορίες των εργοδοτών τους και έμαθαν να παλεύουν μέσα σ' αυτές. Είχαν μάθει το μάθημά τους ότι ο χρόνος είναι χρήμα, μόνο που το έμαθαν πολύ καλά»⁶⁸.

5

Ανατρέχοντας σε φωτογραφίες που αποτυπώνουν τις καθημερινές δραστηριότητες των πρώτων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, αισθάνεται κανείς την ισοπέδωση της προσωπικότητας, την έλλειψη της παιδικής αφέλειας και ανεμελιάς. Οι

66. «Το εργατικόν ζήτημα», *Πρόνοια*, φ. 3753, 12-4-1898.

67. Οι διευθυντές της Ατμοπλοϊας Γουδή, Παπαλεονάρδου, Λεούση είχαν αποδεχτεί τα αιτήματα των απεργών. Σ' αυτές προσεχώρησαν αργότερα οι εταιρίες «Τζων Μακ Δουάλ», «Νέα Ατμοπλοία» και «Διακάκη». Αντίθετα η «Πανελλήνιος Ατμοπλοία» και η εταιρία «Γιαννουλάτου» μετά από την πρόσληψη στρατιωτικών θερμοαστών απολύουν τους απεργούς. Η *Οικονομική Ελλάς* σχολιάζει αρνητικά αυτήν την παρέμβαση του κράτους σε αδιωτικής φύσεως διαφοράν». «Απεργία θερμοαστών εν Πειραιεί», περ. *Οικονομική Ελλάς*, τχ. 50, 12-11-1903, και «Αι απεργίαι και η κυβερνητική παρέμβασις», τχ. 52, 26-11-1903.

68. E. P. Thompson, «Time, work discipline and industrial capitalism», *Past and Present* 38 (1967), σ. 86.

εικόνες των κοντοκουρεμένων και ομοιόμορφα ενδεδυμένων παιδιών του ορφανοτροφείου Χατζηκώστα με τον ενδεικτικό σχολιασμό, «οι ορφανοί εγειρόμενοι του ύπνου», «οι ορφανοί πλυνόμενοι», «οι ορφανοί κοινή προσευχόμενοι», «οι ορφανοί συνεπικουρούντες τω μαγείρω εις την μαγειρικήν», οι φωτογραφίες των εργαστηρίων που συνοδεύονται με τη μονότονη, αλλά απαραίτητη επισήμανση «οι ορφανοί εργαζόμενοι εν αυτώ», μας παραπέμπουν σε σκηνές στρατιωτικής ζωής, την οποία γνωρίζουν σε μια πρώιμη και κρίσιμη για την ανάπτυξή τους ηλικία⁶⁹.

Οι πληροφορίες, ωστόσο, που λαμβάνουμε από τον τύπο και τις άλλες πηγές της εποχής συμφωνούν σ' ένα σημείο. Ότι ο εγκλεισμός σε φιλανθρωπικά ιδρύματα ήταν ευεργετικός τόσο για τη σωματική όσο και την ψυχική υγεία των ορφανών ή απόρων⁷⁰. «Μέσα» είναι καλύτερα από «έξω». Το γεγονός ότι μικρά παιδιά δούλευαν στις βιομηχανίες της Σύρου και του Πειραιά με εξαντλητικά ωράρια⁷¹ σε μια κρίσιμη για την ανάπτυξή τους περίοδο δεν ανησυχεί τους ανθρώπους της εποχής. Αντίθετα, η σκέψη ότι ανατρέφονταν χωρίς να νιώσουν την ηθική ανωτερότητα της πειθαρχημένης εργασίας έναντι της αεργίας ή επαπειτίας επιβεβαίωνε την ανάγκη στήριξης αυτών των ιδρυμάτων. Οι σωματικές κακώσεις και οι τραυματισμοί, που συνόδευαν καθημερινά την πρακτική εκπαίδευση των παιδιών, δεν ανέστειλαν σε καμία περίπτωση αυτές τις

69. Βλέπε την εορταστική έκδοση που κυκλοφόρησε στα 1908 με αφορμή την πεντηκονταετηρίδα από την ίδρυση του ορφανοτροφείου Χατζηκώστα υπό τον τίτλο *Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώστα 1856-1908*, Αθήνα 1908 (όπου και οι φωτογραφίες).

70. Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που ο τύπος της εποχής αντιδρά στην πρακτική της εντατικής εργασίας στην οποία υποβάλλονταν οι τρόφιμοι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της εποχής αφορά το Αμαλίο ορφανοτροφείο, όπου κορίτσια 12 ετών υποχρεώνονταν να ετοιμάζουν καθημερινά γεύματα για 100 και πλέον άτομα. Ο συντάκτης της εφημ. Στοά υπογραμμίζει ότι η πρακτική αυτή «...δύναται να καταστρέψει την υγείαν των πτωχών αυτών κορών, αίτινες και εκ της όψεως αυτών δεν φαίνονται πολύ ανθηράς υγείας». Από την άλλη μεριά η διευθύντρια Αικ. Δεμίρη, ενώ δεν διαψεύδει το γεγονός, ισχυρίζεται ότι η εργασία καταμεριζόμενη μεταξύ «της μαγείρου, της βοηθού και δύο υπηρετριών» δεν αποβάνει τελικά «πολύ επαχθής» για τα κορίτσια. Εφημ. Στοά, φ. 89, 6-5-1875 και φ. 90, 7-5-1875.

71. Το ωράριο των περισσότερων βιομηχανικών καταστημάτων του Πειραιά διαρκούσε από τις 6 π.μ. μέχρι της 19:45 μ.μ., με μια μικρή παύση για τη μεσημεριανή άπαυση του προσωπικού. Μόνο στα 1894, ορισμένες βιομηχανίες, όπως το κλωστήριο του Κ. Λυγινού και το σιδηρουργείο του Τζων Μ. Δούλα αποφάσισαν να μειώσουν κατά 2 ώρες τον εργάσιμο χρόνο. Ωστόσο, συχνά, ιδιαίτερα σε περιόδους άνθησης, πολλά εργοστάσια δούλευαν σε 24ωρη βάση: Στα 1888 η δεύτερη μεγάλη πυρκαϊά στον ατμόμυλο Σεφερλή λαμβάνει χώρα την 10 μ.μ. όταν το εργοστάσιο βρισκόταν σε πλήρη λειτουργία. «Πρωτοβουλία εργοστασίου αζιέπαινος», *Πρόνοια*, φ. 2456, 14-5-1894 και εφημ. Στοά φ. 4, 10-2-1874. Επίσης *Πρόνοια*, φ. 1868, 22-12-1888.

βεβαιότητες. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τις αποδράσεις και τον «εναγώνιο πόλεμο» μεταξύ παιδιών και διοίκησης που περιγράφεται από τους πρωτεργάτες του ορφανοτροφείου Ελ. Ζάνη, οι παίδες δεν συνθηκολόγησαν αμαχητί στην άνωθεν επιβολή του βιομηχανικού ωραρίου⁷². Οι αντιδράσεις τους αποδόθηκαν στις κακές έξεις που αποκτήθηκαν στη διάρκεια του «πλάνητα βίου» τους, έξεις τις οποίες έμελλε να καθυποτάξει η αγαθοποιός δύναμη της εργοστασιακής πειθαρχίας.

Είναι πάντως βέβαιο ότι τα άπορα παιδιά που συντηρούνταν μέσα στα ιδρύματα ήταν λιγότερα απ' αυτά που βρίσκονται έξω από αυτά. Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα της συνηθισμένης κακομεταχείρισης των εγκλειστών από αδέρξιους και απαίδευτους υπαλλήλους. Ούτε αναιρεί, επίσης, το γεγονός ότι το ίδρυμα εξασφάλιζε συνήθως ένα καλύτερο επίπεδο διατροφής, υγιεινής και εκπαίδευσης από την υπαίθρια διαμονή. Ωστόσο, μόνο όσοι είχαν να επιλέξουν τη λιμοκτονία από τη φροντίδα του Πτωχοκομείου ή του Ορφανοτροφείου προτιμούσαν τον εγκλεισμό από την υπαίθρια ζωή. Διότι, όσο μίζερη και αν ήταν, τους εξασφάλιζε την πολύτιμη αίσθηση της ελευθερίας, της έλλειψης ενός μονολιθικού και καταπιεστικού προγράμματος που ρύθμιζε με αυστηρότητα και ακρίβεια την καθημερινή τους ζωή.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι μια «συνωμοσία σιωπής» κάλυπτε τις δραστηριότητες των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και ότι αποκρύπτονταν οι αρνητικές όψεις της «κοινωνικοποίησης» των μικρών παιδιών μέσω της εργασίας. Ο τύπος δεν απέκρυβε, το αντίθετο μάλιστα, τα σοβαρά ατυχήματα που συνόδευαν τη γνωριμία των παιδιών με τον κόσμο των εργοστασίων. Ο ρεαλισμός μάλιστα με τον οποίο περιγράφονται τα τραυματισμένα μέλη των άτυχων εργατών/τριών — ο οποίος συχνά μετατρέπεται σε ωμό νατουραλισμό — προδίδει το φόβο, το μυστικισμό, αλλά και τη λαγνεία που αναδύουν οι κυψέλες αυτές του αναπτυσσόμενου αστικού πολιτισμού. Η βιομηχανική εργασία θεωρούνταν ήδη το διαβατήριο για την εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας. Οι ανθρωποθυσίες που επιτελούνται στους βωμούς της βιομηχανικής εποχής είναι συνυφασμένες με τις απαιτήσεις ενός κόσμου που εκστασιάζεται από τη συνεχή κίνηση του ιμάντα της μηχανής⁷³.

72. «Ορφανοτροφείο Ελ. Ζάνη. Λόγος του συμβούλου του ορφανοτροφείου Αρχιμανδρίτη Η. Βλαχόπουλου», εφημ. *Περιστέρά*, 7-6-1875.

73. «Κατεθρυμματίστη ολόκληρος», «διαμελίσθησαν και κατεκάησαν», «εν φρικτή καταστάσει μετηνέχθησαν», «εξεσφενδονίσθη χαμαί και απέμεινεν άπνους», «μετεφέρθη αιμόφυρτος και εν λιποθυμία», «ημμαναίσθητος εκ των πόνων», «εύρεν οικτρότατον θάνατον, διαμελισθείς κυριολεκτικώς εν τη περιστροφή του τροχού». Πρόκειται για μερικούς μόνο χαρακτηρισμούς που συνοδεύουν μονότονα τις περιγραφές εργατικών ατυχημάτων στις βιομηχανίες του Πειραιά. *Πρόνοια*, φ. 2539, 10-10-1894, φ. 2733, 23-9-1895 και φ. 3693, 26-1-1898. Επίσης *Σφαίρα*, φ. 4614, 9-8-1897, φ. 4645, 16-9-1897.

Οι πληροφορίες που διασώζονται για τα εργατικά ατυχήματα αλλά και τα εν γένει προβλήματα με τα οποία ήταν συνυφασμένος ο βιομηχανικός βίος του Πειραιά, επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη σημασία των ιδεολογικών και καταναγκαστικών μηχανισμών με τους οποίους συνοδεύεται η μύηση των πρώτων εργατικών γενιών στον κόσμο της εργοστασιακής παραγωγής. Παρόμοια εξάλλου προβλήματα συνάντησαν όλες οι χώρες οι οποίες συντηρούσαν οικονομικές δομές, η επιβίωση των οποίων ήταν συνάρτηση καθημερινής προσφοράς βιομηχανικής εργασίας. Στα πλαίσια αυτά ήταν αναγκαία η σφυρηλάτηση μιας ιδεολογίας που καθαγίαζε τη βιομηχανική εργασία, αλλά και η προσαρμογή στις απαιτήσεις της εργοστασιακής πειθαρχίας όσων ηλικιών διασφάλιζαν υψηλή κερδοφορία στις νεοσύστατες βιομηχανίες.